

LÄTTLÄST VERSION UTAN BILDER OCH FÄRG.

Kultur arv nu.

Strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrland.

Utsikter 2007 - 2010.

Välkommen.	3	6. Att följa upp och värdera programmet.	28
Vi är alla en del av kulturarvet.	5	Att nå målen – eller att mäta utvecklingen?	30
1. En kulturarvsvision för Västernorrland.	9	7. Vill du läsa mer?	32
2. Målet med arbetet.	11	Nationella och regionala mål.	33
3. Samverkan och engagemang.	13	Rollfördelning.	35
4. Prioriterade temaområden.	16	8. Inspiration.	42
De maritima kulturmiljöerna.	18	Några exempel.	43
Älvdalarnas kulturlandskap.	19	Bilaga 1.	
Industrisamhällets kulturarv.	20	Kommunernas kulturarvsarbete.	48
5. Åtgärdsområden.	23	Härnösand.	50
Mångfald.	24	Kramfors.	52
Entreprenörskap, innovation och turism.	24	Sollefteå.	54
Livsmiljö	25	Sundsvall.	56
Livslångt lärande.	26	Timrå.	59
Internationell samverkan.	26	Ånge.	60
		Örnsköldsvik.	63
		Bilaga 2.	
		Resultatmål.	65

Kulturarvet är en kraft att hämta energi, inspiration och glädje ur. Den insikten går som en röd tråd genom detta program som länsstyrelsen och länsmuseet i Västernorrland står bakom.

Energi för att det finns så mycket att göra och utveckla för att ta tillvara på den stora resurs som kulturarvet är i vårt län.

Inspiration för att de goda exemplen och idéerna i sin tur kan föda nya exempel och idéer. Överallt i länet finns spännande verksamheter att lära av.

Glädje för att livet blir rikare. Att förstå sin samtid, genom att veta mer om den lokala och nära historien, är en alldeles speciell känsla.

En annan viktig tråd som löper genom programmet är att kulturarvet tillhör alla. Vi lever i en tid där människor med olika bakgrunder och erfarenheter möts och utvecklar samhället. Det som föregående generationer fört fram till nuet har stor betydelse. För individer, byar, företag, föreningar, museer –

ja, för alla som vill vara med. Just därför är det centralt att lyfta fram olika berättelser och tolkningar av historien.

Tanken med detta program är att det ska hjälpa till att skapa en hållbar utveckling. Kulturarvet är redan en resurs som skapar arbetstillfällen. Med rätt insatser är vi övertygade om att de i framtiden kommer att bli ännu fler.

Men givetvis handlar det om så mycket mer än arbetstillfällen. Mycket varken kan eller ska bedömas utifrån en sådan konkret nytta. Ökad kunskap, skönhet, gemenskap och lust är andra viktiga värden.

Var och en har sin egen tolkning av vad kulturarvet egentligen är och innebär. Alla västernorrlandingar har härmed en stående inbjudan att vara med och förverkliga programmet.

Gerhard Larsson
landshövding

Bengt Edgren
landsantikvarie

**Vi är alla
en del av
kulturarvet.**

»Kultur arv nu« är länsstyrelsen och läns museet i Västernorrlands gemensamma syn på arbetet med kultur arv och kulturmiljö i länet. Programmets målgrupp är alla som är verksamma inom kultur arvs- och kulturmiljösektorn. Ambitionen är att programmet ska inspirera och kunna fungera som ett arbetsverktyg för alla som vill utveckla länets kultur arv.

Programmets vision och målsättning tar sin utgångspunkt i den nationella och regionala kulturpolitiken samt i läns visionen »Vision Västernorrland 2010 – strategi för en hållbar utveckling«, det regionala tillväxtprogrammet, läns museets målprogram, landstingets kulturpolitiska mål och i länets miljömål.

Tips inför läsningen.

Inledningsvis i kapitel 1 och 2 beskrivs visionen samt de mål vi satt för arbetet under programperioden. I kapitel tre redogörs för strategin över genomförandet av programmet. I kapitel fyra ges en beskrivning av de geografiska

och tematiska områden som kommer att prioriteras under den kommande perioden.

I kapitel fem har vi valt ut fem viktiga åtgärdsområden; Mångfald, Entreprenörskap, Innovation & Turism, Livsmiljö, Livslångt lärande och Internationell samverkan. I kapitlet tydliggörs kopplingen mellan sektorn och utvalda områden.

Kultur arvsprogrammet är till sin karaktär ett dokument som redovisar prioriteringar och strategier. Det är alltså inte ett handlingsprogram som omsätter strategier och prioriteringar i konkreta åtgärder. Trots angreppssättet anser vi att det är viktigt med uppföljning samt att mäta hur och om de offentliga medel vi satsar inom sektorn används på rätt sätt. I kapitel sex redogörs därför hur uppföljning och utvärdering av programmet kommer att ske.

Programmets sjunde kapitel är skrivet för alla som vill fördjupa sig i de utgångspunkter som ligger till grund för programmet. Här beskrivs kopplingen till nationell politik och regionala strategier och innehåller

en genomgång av hur det regionala kulturmiljö- och kulturarvsarbetet är organiserat i vårt län. I kapitel åtta finns en hel del goda exempel på det kulturarvsarbete som bedrivs i länet.

I bilaga 1 beskrivs inledningsvis hur det kommunala kulturarvsarbetet fungerar, därefter beskriver kommunerna sitt eget arbete med kulturarv och kulturmiljöer.

I bilaga 2 redovisas länsstyrelsens och läns museets resultatmål.

Från kulturmiljö till kulturarv.

1998 var länsstyrelsen och läns museet i Västernorrland först ut i Sverige med ett länsövergripande, strategiskt kulturmiljöprogram. Sedan dess har programmet reviderats två gånger; 2002 och 2006.

Kulturmiljöarbetet i Västernorrland har under åren breddats. Nya perspektiv har gjort det angeläget att markera betydelsen av människors berättelser, idéer och tankar. Rubriken på programmet har därför ändrats. »Utsikt mot framtiden – nya perspektiv,

strategiskt kulturmiljöprogram för Västernorrlands län 2003–2006« har blivit »Kulturarv nu – Strategiskt kulturarvsprogram för Västernorrlands län, utsikter 2007–2010«.

Programmet omfattar inte alla områden och inriktningar som ryms inom begreppet kulturarv. Avgränsningen utgörs av det huvudsakliga uppdraget som länsstyrelsen och läns museet har inom området.

Visionen och de övergripande målen har delvis skrivits om under resans gång. Erfarenheter från genomförda projekt och utvärderingar har varit vägledande i programskrivningen. Inriktningar har justerats och texter tydliggjorts. Det gäller inte minst texter om tillväxt, mångkulturella frågor, livslångt lärande och välfärd.

Att skapa bred förankring av programmet hos alla som engagerar sig i kulturmiljö och kulturarv har varit en av våra viktigaste frågor, men också bland de svåraste sedan starten 1998. Under revideringen 2006 har därför delaktigheten fått stort fokus.

I bilaga 1 beskriver samtliga kommuner vad de gör på sina respektive hemmaplaner.

Eftersom varje kommun är unik skiljer sig beskrivningarna åt. Det visar på bredden och temperamentet i vårt län.

1.
En vision för
Västernorrland.

Hållbarhetsperspektivet är centralt i arbetet med kulturarvet. Det finns stora möjligheter att bidra till utvecklingen i linje med begreppets tre dimensioner: ekonomisk, social och miljömässig hållbarhet. En vägledande vision för arbetet med kulturarvet har därför formulerats.

Kulturarvet är tillgängligt och utvecklar Västernorrland.

Vi som bor och verkar i länet känner ansvar, engagemang och respekt för allas kulturarv.

Några viktiga definitioner.

Kulturarv, kulturmiljö och kulturmiljöarbete är centrala begrepp och används flitigt i programmet. Därför ger vi en förklaring till vad vi avser med dem i detta dokument. Samtliga begrepp förändras med tiden och ger därför främst uttryck för samhällets rådande värderingar.

Kulturarv.

Traditioner och värden, både materiella och immateriella som överförs mellan människor, mellan grupper och mellan generationer.

Kulturmiljö.

Den av människan påverkade miljön; kulturlandskap som skogslandskap, fångstmarker, odlingslandskap, stadslandskap, industrilandskap etcetera.

Kulturmiljöarbete och kulturmiljövård.

Verksamhet som syftar till att främja kulturmiljöns värden till exempel genom att skydda, vårda, utveckla och sprida kunskap om kulturarvet och kulturmiljön.

2.

Målet med arbetet.

För att förverkliga kulturarvsvisionen och uppfylla de nationella och regionala målen som beskrivs i kapitel sju har länsstyrelsen och länsmuseum inriktat sig på fyra övergripande mål.

Kulturarv för alla. Mångfald.

Vi ska verka för att stärka människors historiska och kulturella medvetenhet och för att bidra till ökad tolerans och delaktighet i dagens och framtidens samhälle.

Alla har rätt till sin historia.

Vi ska arbeta för att göra kulturarvet tillgängligt för alla och för att främja olika berättelser och tolkningar av historien.

Kulturarvet utvecklar regionen.

Vi ska verka för att kulturarvet ses som en resurs för länets utveckling.

Delta. Ta ansvar.

Vi ska arbeta för att alla samhällssektorer och medborgare tar ett ökat ansvar för kulturarvet.

3.

Samverkan och engagemang.

»Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.«

KULTURMINNESLAGEN § 1

Aktivt kulturarvsarbete förutsätter engagemang och delaktighet hos många människor, föreningar, organisationer och institutioner. Alla som bor och verkar i länet bidrar till den kulturella mångfalden och medverkar – ibland omedvetet – i kulturarvsarbete. Till detta kommer ett medvetet engagemang från ett antal aktörer som kräver lyhörddhet och respekt.

Denna blandning av medvetet och omedvetet engagemang, av professionella aktörer och lekmän är en tillgång och en nödvändig förutsättning för ett framgångsrikt kulturarvsarbete i länet. Vi vill särskilt betona hembygdsrörelsens och andra ideella föreningars betydelse, folkbildningens, enskilda fastighetsägares och företagares roll.

Samverkan inom kulturarvssek-

torn är viktigt ur flera perspektiv. Det mest påtagliga är förstås resursfrågan. Kan vi samordna insatserna får vi mer valuta för de pengar vi satsar. Vill vi dessutom se kulturarvet som en utvecklingsresurs för länet behöver vi en bred samverkan för att nå framgång. En viktig aspekt är nätverkens betydelse för innovation och utveckling. Vi förordar ett utvecklingsarbete med utgångspunkt i kulturarvet som betonar processer och nätverk snarare än hierarkier och avgränsade organisationer. En av orsakerna till detta är att de komplexa situationer och problem som man står inför i det regionala utvecklingsarbetet ofta kräver ett samarbete mellan fler parter för att kunna lösas.

Inom kulturarvssektorn finns idag en rad funktionella nätverk och grupperingar. Ett bra exempel är

Kulturforum – ett nätverk av tjänstemän och politiker som samverkar kring kulturfrågor sedan ett tiotal år tillbaka. Inom detta forum finns ett antal arbetsgrupper. En arbetsgrupp är ABM Kulturarv, som idag består av företrädare för kulturarvsinstitutioner/ABM-institutioner (arkiv, bibliotek, museer), näringsliv, kyrka, turism med flera.

Sedan 2003 finns i länet samverkansorganet ABM Resurs, vilken ägs och drivs av Länsbiblioteket Västernorrland, Länsmuseum Västernorrland och Landsarkivet i Härnösand. Idag är många verksamheter aktiva i arbetet och en rad funktionella nätverk har bildats.

Ramprogrammet ISKA har inneburit att nya samverkansformer har vuxit fram. Enskilda, föreningar, kommuner, näringsliv och offentliga verksamheter har genom ISKA samlats kring ett område eller ett tema som man valt att utveckla tillsammans. Ett annat kännetecken för den metodik som utvecklats genom ISKA är den tydliga lokala mobiliseringen.

Kulturarvssektorn i Västernorrland har under den gångna programperioden haft ett gott samverkans klimat. Nätverket ABM Kulturarv, ABM Resurs samt ramprogrammet ISKA är bra exempel på detta. Vi vill bygga vidare på samverkan i programmet, och vår förhoppning är att det ska öka människors engagemang och delaktighet mer än tidigare.

**Kulturminneslagens
första paragraf slår
fast det självklara,
att vi alla har ett
ansvar när det gäller
vår kulturmiljö.
I det ansvarstagandet
är vi alla beroende
av varandra och
av vår förmåga
att hjälpas åt.**

4. **Prioriterade temaområden.**

Västernorrlands län med de två landskapen Medelpad och Ångermanland bär på ett unikt historiskt arv. En inspirerade väv av spår, minnen och erfarenheter avtecknar sig.

Länsstyrelsen och länsmuseum har under nuvarande programperiod valt att arbeta med tre prioriterade områden som valts ut då de på ett tydligt sätt representerar regionens kulturhistoriska bakgrund. Vi tycker att Västernorrland har ett särskilt ansvar för att samla och sprida kunskap om, analysera, bevara och levandegöra följande temaområden:

- **De maritima kulturmiljöerna.**
- **Älvdalarnas kulturlandskap.**
- **Industrisamhällets kulturarv.**

Under programperioden vill länsstyrelsen och länsmuseum fortsätta det påbörjade arbetet med insatser gällande utveckling, kunskapsuppbyggnad, kulturmiljövård och informationsinsatser med mera inom dessa temaområden.

De prioriterade områdena är dock avsedda att ange huvuddragen i länets »kulturmiljöprofil«, inte att fungera som handlingsprogram eller projektbeskrivningar.

Vi hoppas att både enskilda initiativ och övergripande projekt ska söka och få stöd i dessa teman.

De tematiska områdena har även stor betydelse för hur besökare uppfattar länet, och då är det viktigt att vi frågar oss vilken bild som ges av Västernorrland. När turismen allt mer tar sin utgångspunkt i kulturarv och kulturmiljöer, är det viktigt att inte enbart fokusera på kulturarv och kulturlandskap som är »vackra« och »turistiskt säljbara«. Historien måste ses som en resurs där vi får kunskap och drar lärdom av människans alla erfarenheter, inte enbart de goda.

Därför är det viktigt att olika perspektiv beaktas, såsom genus, klass och etnicitet. Motivet för urvalet av de tematiska områdena sammanfattas i det följande.

De maritima kulturmiljöerna.

Bottenhavet har alltid varit en viktig förutsättning för länets utveckling. Naturliga förutsättningar som landhöjning och skärgård, har skapat specifika villkor för bebyggelsens, traditionernas och näringslivets utveckling i området. Människor har också i alla tider nyttjat Bottenhavets tillgångar på olika sätt och därmed skapat olika typer av maritima (kustnära) kulturmiljöer.

På grund av landhöjningen kan man idag hitta maritima kulturmiljöer många mil från havets nuvarande kust. Exempel på det är Holmsjön i Haverö som en gång var en del av havet och Nämforsen som för sextusen år sedan låg i Ångermanälvens mynningsområde. Andra exempel är Ådalen med Holm, Björkä, kungsgården i Bjärträ och

fogdeborgen i Styresholm. Nora var under järnåldern en central bygd vid Ångermanälvens mynningsvik. Selånger var Sundsvalls föregångare med en viktig hamn och kungsgård i det medeltida mellannorrland. Efter kusten ligger också ett stort antal kuströsen som spänner över en tidsrymd på cirka 3000 år. Den ångermanländska Höga Kusten utsågs 2001 till geologiskt världsarv av UNESCO. I området har landhöjningen varit kraftigare än på någon annan plats i världen.

Den bofasta befolkningen i regionen kombinerade förr fisket med jordbruk och boskapsskötsel. I mötet mellan många olika grupper som fjäll- och skogssamer, sockenlappar, finnar, romer och »gävlefiskare« uppstod speciella samhällsformer, handelsrelationer och folktroföreställningar som kan kopplas till kustmiljöerna.

Under 1600-talet tillhörde länet båtsmanshället. Detta innebar att bönderna var skyldiga att hålla båtsmän för tjänstgöring i flottan, liksom man på andra håll i landet tvingades att hålla knekt till armén under sam-

ma tidsperiod. För samernas del innebar de långvariga krigen under 1600-talet ett ökat skatteuttag från statens sida av bland annat torrfisk och levande ren vilket ledde till att man fick svårt att överleva. Många valde att övergå till en nomadiserande tillvaro med intensiv renskötsel medan andra sökte sig ned till kusten för sin försörjning.

I länet finns många äldre fiskelägen med välbevarade kapell som har rötter i det så kallade fjärrfisket. Dessa »gävlebohamnar« etablerades redan under medeltiden och besöktes årligen av borgarfamiljer från Gävle och andra mellansvenska städer. Under 1800-talet övertogs fisket av ortsbor som bland annat försåg industrierna med fisk. De regelbundna fångstexpeditionerna var tidvis så omfattande att de har få motsvarigheter i världen.

Till de maritima miljöerna räknas också länets hamnar och sjöfartsstäder som på många sätt bidragit till den ekonomiska – och industriella utvecklingen i länet som påbörjades under 1800-talet.

Älvdalarnas kulturlandskap.

Utöver kuststräckan är det framför allt de stora älvarna som har gett länet de naturgeografiska förutsättningarna för bebyggelsens varierade karaktär och utveckling. Älvdalarna har skurit fram efter inlandsisen och tidigt gett landskapet sin speciella prägel med niporna vid Indalsälven, Ångermanälven och Ljungan som är pulsådorr mellan öst och väst. Men även de mindre dalgångarna längs Faxälven, Nätraån, Moälven, Gideälven och Fjällsjöälven har gett upphov till särpräglade kulturlandskap.

Det är längs älvdalarna med sitt rika fiske och sina lättodlade sedimentterrasser som transporterna löpt, människor har med tiden blivit bofasta och börjat odla marken. Här bildades byar, byggdes kyrkor och skapades nya traditioner. Den trä- och timmerhusbebyggelse som växt upp i och kring våra älvdalar uppvisar också vissa särdrag i byggnadssättet. Att det öppna odlingslandskapet och dess överloppsbyggnader fortfarande hävdas skapar en historisk kontinuitet.

Älvdalarna har förenat bygderna, samtidigt som varje älvdal har sin särart i fråga om naturlandskap, kulturlandskap och traditioner. Bebyggelsen under järnåldern längs kusten bär spår av kontakter med inlandet. Detta har resulterat i centrumbildningar med ett övre socialt skikt som manifesterar sig med bland annat monumentala gravar. Pälshandel med samerna och järnframställning, med flera naturprodukter har mest troligt varit grunden för denna sociala skiktning. Kraften i älven har bland annat förmått våra förfäder att rista över 2 000 olika bilder kring sin föreställningsvärld vid Nämforsen. Älvarna kom senare att fungera som viktiga transportleder för virke till sågverken vid kusten, och flottningen har varit utbredd.

I kulturlandskapet finns många välbevarade medeltida kyrkor, äldre ortnamn, monumentala gravhögar och höggravfält som tillsammans vittnar om välmående bygder. Längs Ångermanälvens stränder ligger exempelvis de gamla sockenkyrkorna av sten tätt. Med en rik konstskatt i form av bildhuggeri, skulpturer och kalkmålningar.

När kraftverksutbyggnaden senare inleddes, förändrades vattennivåerna i älvarna och på sina håll lades bebyggelse under vatten.

Industrisamhällets kulturarv.

Skogsindustrin är Sveriges viktigaste basindustri och Västernorrland är en av de platser i landet där den har sina rötter. Omkring 80 procent av länets yta utgörs idag av skogsmark, och skogsindustrin är fortfarande en viktig basindustri i regionen.

De rika tillgångarna på skog och vattenkraft har alltid haft en lockelse för människor och företag. Redan på 1500-talets andra hälft anlade kronan vattensågar i de mindre vattendragen. Små brukssamhällen byggdes också upp i länet under den följande järnbruksepoken. Järnframställning som krävde tillgång till vattenkraft och träkol, förlorade sin betydelse när sågverken tog över järnbrukens roll vid 1800-talets slut. Samtidigt kom ångkraften, en ny teknik som revolutionerade skogsindustrin. Då flyttades sågverken ner till kusten, och virket

skeppades vidare ut i Europa. På så sätt genomgick älvmyningarna och kustområdena en dramatisk samhällsutveckling, något som skapade nya sociala, politiska och idémässiga mönster.

De nya förutsättningarna för industrietableringen lockade till sig finansiärer och industrimän från både Sverige och utlandet, och behovet av arbetskraft i de nya industrierna var mycket stort. Under 1870-talet strömmade arbetare från andra delar av landet till Västernorrland i en omfattning som kan jämföras med utvandringen till Amerika. Vid Sandslån i Ångermanälven, där lämningarna efter industriepoken är många, fanns exempelvis Europas största timmerskilje med stort behov av arbetskraft.

Ur denna dynamiska utveckling växte också politiskt intresse och politisk aktivitet. Här lades grunden till en viktig del av vårt lands politiska och fackliga historia. Det är knappast en slump att Sundsvallsstrejken 1879 fick så stor genomslagskraft, eller att skotten i Lunde 1931 avlossades just i »det röda Ådalen«. Stora

delar av de rikedomar som den industriella utvecklingen alstrade lades ner i byggnader med stora arkitektoniska värden – Sundsvalls stenstad är det tydligaste uttrycket för det välstånd som industriepoken skapade i vårt län.

De nybildade folkrörelserna manifesterade sig genom egna möteslokaler, bönhus och folkets hus, en del enkla och en del mer påkostade. I anslutning till industrierna byggde bolagen bostäder och ibland kyrkor. Kring dessa uppstod tätorter med affärer, hantverkare och föreningsliv. Skolsystemet byggdes ut, liksom hälso- och sjukvården. Vid den här tiden lades även grunden till dagens folkbildningssystem.

Från 1950-talet och framåt tog uppbyggnaden av det moderna Västernorrland fart. Pappers-, massa- och kemiindustrin gjorde stora investeringar i länet. Utbyggnaden av vattenkraften bidrog också till den snabba utvecklingen. Levnadsstandarden förbättrades med nya bostadsområden, samhällsservice och ökad konsumtion. Det moderna kulturarvet är i högsta grad präglad av industrisamhällets

kulturarv eftersom vår kulturmiljö är i ständig förändring. Gröna vågen, 1970-talets industrinedläggningar, dagens investeringar och infrastruktur-satsningar som Botniabanan bidrar till att skapa nya kulturmiljöer. Äldre inslag i kulturmiljön finns sida vid sida med vår tids avtryck.

Det industriella arvet märks emellertid inte bara i fysiska lämningar. Det återfinns också i traditioner, genusmönster och idéer. Ingen annanstans i landet speglar kulturmiljöer så tydligt den skogsindustriella epoken i

form av byggnader, kommunikationer och sociala mönster. I den nationella beskrivningen av riksintressen i länen pekats Västernorrland ut som betydelsefull i speglingen av landets industrihistoria. Det framgår också av urvalet av riksintressen, där 14 av 55 riksintressen i vårt län har anknytning till industrimiljöer. Av Riksantikvarieämbetet har dessutom Ådalen pekats ut som ett av tolv särskilt intressanta industrihistoriska objekt i Sverige.

5. **Åtgärdsområden.**

Med utgångspunkt i visionen och de övergripande målen har vi identifierat fem åtgärdsområden. Till skillnad från de prioriterade områdena som är mer geografiskt och kronologiskt avgränsade, är dessa kopplade till fem viktiga utvecklingsfrågor som har fokus på kulturarv och kulturmiljö i länet. Förhoppningsvis kan detta kapitels grundsyn och ambition inspirera till att fler engagerar sig och att konkreta insatser genomförs.

Till alla, för alla.

Om mångfald.

Ett av samhällets mest grundläggande demokratiska värden är att alla oavsett kön, etnicitet eller social bakgrund ska ha samma rättigheter. I praktiken existerar dock fortfarande stora ojämlikheter mellan till exempel män och kvinnor inom och mellan olika etniska grupper. Ofta befästs sådana skillnader i vanor, seder och traditioner. Ibland sker detta medvetet, i andra fall omedvetet.

I vårt arbete med kulturmiljö och kulturarv ska vi verka för att synlig-

göra och motverka diskriminering. I kulturarvsarbetet finns redskapen för att ge historiskt perspektiv på vårt samhälle. En utmaning för nuet och framtiden är att skapa utrymme inom kulturarvssektorn för alla människor, oavsett var man har sina rötter! Att förbättra den fysiska tillgängligheten till kulturarv och kulturmiljöer för alla grupper är också viktigt i detta sammanhang. Vi vill se mer mångfald när det gäller vems historia som berättas och mer mångfald bland vilka som berättar.

Göra, se och uppleva.

Entreprenörskap, innovation och turism.

Kulturarvet är en resurs, som rätt använd, kan skapa sysselsättning. Länet har sedan länge präglats av basindustrier som skogs- och energiindustrier, vilket har medfört minskade arbetstillfällen.

I andra regioner finns erfarenheter av lyckade satsningar kopplade till kultur och upplevelser. Musikindustrin i småländska Hultsfred och utvecklingen kring mat och upplevelser kring

Grythyttan är ett par exempel.

I Västernorrland finns goda förutsättningar för att utveckla kulturturen.

Några exempel på detta är arkivlänet, ABM-nätverken, starka lokala nätverk samt genomförda satsningar som till exempel ramprogrammet ISKA.

Företagande kopplat till kulturarv, kulturmiljö och kulturturen förekommer i länet men det finns mycket mer att göra. Under kommande period ska vi därför arbeta för att kulturarvet mer än idag används som en strategisk resurs och råvara. Målsättningen är att Västernorrland ska bli ledande i landet på detta område. För att lyckas med detta krävs långsiktiga kulturarvsåtgärder där entreprenörskap och innovationer står i fokus, men samtidigt måste ett fördjupat samarbete mellan den traditionella kulturarvssektorn och näringslivet bli verklighet.

Det är bra att bo och leva här. Om vår livsmiljö.

En viktig förutsättning för människors välbefinnande är en god livsmiljö. Det innebär till exempel hur vi upplever vårt boende, tillgången till arbete, kultur- och naturmiljöer, kommunikationer samt kontakter och möten med andra människor. En god livsmiljö bidrar också till ökad attraktivitet och regional utveckling.

Det flesta tycker att det är bra att bo och leva i Västernorrland, vilket framkommer i de regelbundet framtagna livsmiljöboksstudier. Det finns dock fortfarande utmaningar. Bland annat om att aktivt integrera kulturarvsfrågorna när förändringar planeras, till exempel inför vägbyggen eller skapandet av nya bostadsområden, så att värden förstärks. Det handlar även om att öka det lokala engagemanget för att värna och utveckla kulturarvet.

Under programperioden vill vi därför arbeta med och stödja initiativ som bidrar till en attraktivare livsmiljö i länet genom att inspirera och stimulera de åtgärder på kultur och kulturarvet som sker i samverkan med olika samhällssektorer.

Kunskap är en färskvara.

Om livslångt lärande.

Medborgares möjligheter till livslångt lärande är avgörande för vår förmåga att möta förändringar i en allt mer globaliserad värld. Viktiga strukturer för detta är givetvis det formella utbildningssystemet, men det informella lärandet är också avgörande.

Många av kulturarvsinstitutionerna har länge varit direkt relaterade till människors lärande. Men för att kulturarvet fullt ut ska kunna fungera som en resurs för det kontinuerliga och livslånga lärandet ställs nya krav. Nätverk måste byggas mellan kulturarvsinstitutioner och aktörer som skola, forskning, föreningsliv, näringsliv och folkbildning.

I Västernorrland finns goda förutsättningar för lärande. Här är utbildningssektorn med grundskola och gymnasium väl utbyggd och Mittuniversitetet finns närvarande på flera platser i länet. Föreningslivet är också starkt och många människor är engagerade inom folkbildning, i form av studieförbund och folkhögskola, litterära sällskap och hembygdsrörel-

sen. I länet är också släkt- och fritidsforskningen utbredd.

Under programperioden ska vi stimulera etableringen av nya nätverk och stärka befintliga samverkansorgan för att öka kulturarvets roll i processer som berör det livslånga lärandet.

Världen kommer närmare.

Om internationell samverkan.

Vår historiska och kulturella medvetenhet breddas när vi får mer kunskap och erfarenheter av omvärlden. De internationella frågorna får allt större utrymme i diskussionerna, genom Sveriges medverkan i EU och pågående globalisering.

Nätverk och kontakter påverkar synen på andra människors livsvillkor, och därmed ökar också förutsättningen för att respektera allas kulturarv. Länsstyrelsens internationella strategi, som är gemensam med landsting och kommunförbund, slår fast att internationalisering är ett viktigt medel för att uppnå de regionala utvecklingsmålen.

I strategin är kulturen ett av fyra prioriterade områden. Det tydliggörs även i läns museets målprogram, som säger att museet ska vara öppet för internationellt samarbete och att det mångkulturella samhället är en tillgång. Läns museets internationella

samarbeten ska också fördjupas och erfarenheterna ska spridas inom kulturarvssektorn.

Under programperioden ska vi verka för ett ökat utbyte med andra regioner och särskilt stödja kulturarvsprojekt i den riktningen.

6.
**Att följa upp
och värdera
programmet.**

Strategiskt programarbete ska vila på lärande. Det vi lär oss under en programperiod måste få effekter i kommande program. Det nya kulturarvsprogrammet utgår från analyser av nuläget, utvärderingar, intervjuer, samtal och konferenser. Arbetet med kulturarv och kulturmiljö bedrivs av många olika aktörer. Det är därför viktigt att den insamlade erfarenheten sprids utanför den egna institutionen.

»Utsikt mot framtiden – Nya perspektiv« utvärderades processinriktat av ett utvärderingsföretag. Genom programmets komplicerade struktur genomfördes utvärderingen på olika plan. Vid ett seminarium i december 2005 rapporterades dels en värdering av programmets struktur, dels en värdering av programmets betydelse för sektorn och allmänhetens syn på kulturarv. Dessa synpunkter har sedan varit vägledande för revideringsarbetet av kulturarvsprogrammet.

Företaget genomförde en enkätundersökning med företrädare för

kulturarvssektorn i länet. Enkätens skickades till 450 adresser varav 239 svarade. Den information som framkom genom enkätundersökningen har starkt påverkat revideringen av såväl programstruktur som texter och det har även påverkat val av metod för arbetet. Det viktigast har varit att bättre förankra programmet inför kommande programperiod.

Som en del i den processinriktade utvärderingen genomfördes även en medborgarenkät på uppdrag av länsstyrelsen. Under september 2005 fick 500 länsbor besvara frågor kring deras syn på kulturarvet. Resultatet visar hur människor i länet då såg på kultur och kulturarv.

»När historien ger framtidstro – industrisamhällets kulturarv i regional omvandling« är slututvärderingen av ramprogrammet Industrisamhällets kulturarv, ISKA, (2000-2005). ISKA har utvärderats i två etapper. För utvärderingen har en särskild utvärderings- och analysmodell successivt utvecklats.

Utvärderingen visar att ISKA i strukturfondssammanhang är unikt

för Sverige genom att man medvetet och strategiskt fokuserat på kulturarvet som motor för den regionala omvandlingen. Då strukturen och målsättningarna med ISKA följer kulturarvsprogrammet, har utvärderingarna av ramprogrammet haft stor betydelse för revideringsprocessen.

»Utvärderingen av projektet ABM Resurs« har också haft betydelse i arbetet med att revidera kulturarvsprogrammet. ABM Resurs startades av Länsbiblioteket Västernorrland, Länsmuseet i Västernorrland och Landsarkivet i Härnösand för att hitta en organisationsform till ett långsiktigt samarbete mellan länets ABM institutioner.

Uppföljningen från 2005 visade att man var nöjda med projektets resultat. Från januari 2006 är ABM Resurs därför en varaktig verksamhet.

Under sommaren 2005 genomförde landsarkivet, länsbiblioteket och länsmuseet en »turismekonomisk analys« (TEM). Resultatet av analysen visade att kulturarvssektorn bidrar med omkring 38 miljoner till turismsektorn i Härnösands kommun.

Under våren 2006 besökte kulturarvsprogrammets revideringsgrupp länets kommuner. Vid dessa möten informerade man bland annat om de resultat som kommit fram i utvärderingen av programmet. Dessa möten och samtal har sedan fungerat vägledande för arbetet med detta program. Under hösten 2006 har programmet varit ute på en omfattande remiss som bidragit till den slutliga utformningen av programmet.

Sedan 2006 har programmet en egen e-postadress; kulturmiljoprogram@y.lst.se för att ta emot idéer och synpunkter.

Resultaten av utvärderingarna finns på länsstyrelsens och länsmuseets hemsidor.

Att nå mål eller att mäta utveckling?

Programmets övergripande mål handlar till stor del om enskilda individers attityder, medvetenhet och handlande.

Hur många västernorränningar måste ta ansvar för kulturarvet eller se det som en resurs innan vi är nöjda? Hur mäter man historisk och kulturell

medvetenhet? Kan kulturarvet bli tillgängligt för alla?

2005 genomfördes en enkät- och attitydundersökning i samband med utvärderingen av förra kulturmiljöprogrammet »Utsikt mot framtiden«. Undersökningen belyste olika aspekter på de övergripande målen och ska upprepas två gånger under den kommande perioden för att öka kunskapen om kulturarvets och programmets betydelse för länet och dess utveckling.

Att mäta hur dessa mål uppfylls i traditionell mening är nära nog ogenomförbart. Däremot kan man följa utvecklingsprocesser över tid. Genom att sätta upp resultatmål för åtgärdsområden kan tendenser tydliggöras och vara vägledning i sektorns fortlöpande arbete.

I bilaga 2 kan du läsa om vilka resultatmål länsstyrelsen och läns-museet har satt upp.

7.

Vill du läsa mer?

I följande kapitel finns mer djupgående information om kulturarvsprogrammets utgångspunkter. Här kan man också läsa om de lagar som styr kulturarvsinstitutioner, och vilka olika roller som finns inom sektorn.

Nationella och regionala mål. Att växla upp – och leva som vi lär.

Kulturarvsprogrammets vision och målsättning har sin utgångspunkt i den nationella och regionala kulturpolitiken samt i länsvisionen »Vision Västernorrland 2010 – strategi för en hållbar utveckling«, med direkt koppling till det regionala tillväxtprogrammet. Läns museets målprogram och länets miljömål ligger till grund för programmet.

Målen för den nationella kulturpolitiken är:

1. Yttrandefrihetsmålet; värnatttrandefriheten och skapa reella förutsättningar för alla att använda den.

2. Jämlikhetsmålet; verka för att alla får möjlighet till delaktighet i kulturlivet, kulturupplevelser samt till eget skapande.

3. Mångfaldsmålet; främja kulturell mångfald, konstnärlig förnyelse och kvalitet för att på så sätt motverka kommersialiseringens negativa verkningar.

4. Självständighetsmålet; ge kulturen förutsättningar att vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft i samhället.

5. Kulturarvsmålet; bevara och bruka kulturarvet.

6. Bildningsmålet; främja bildningssträvanden.

7. Internationaliseringsmålet; främja internationellt kulturutbyte och möten mellan kulturer inom landet.

Enligt de nationella verksamhetsmålen har kulturmiljöarbetet till uppgift att verka för:

- Ett försvarat och bevarat kulturarv.
- Ett hållbart samhälle med goda och stimulerande miljöer där kulturmiljöarbetet är en drivande kraft i omställningen.

- Allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för den egna kulturmiljön.
- Nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv.

Riksantikvarieämbetet genomför regelbundna omvärldsanalyser för kulturarvsarbetet. I »*För framtidens kulturarvsarbete*« från 2006, identifieras tendenser som kommer att få betydelse för det framtida kulturarvsarbetet.

I länsvisionen »*Vision Västernorrland 2010 – strategi för en hållbar utveckling*« framhålls kulturarv och kulturarvsprogrammets strategier som en viktig beståndsdel för att göra länet mer attraktivt och konkurrenskraftigt.

Sju utvecklingsmål har satts upp för länet:

1. Främja ett gynnsamt näringslivsklimat för kvinnor och män samt uppnå ett mer diversifierat näringsliv med fler och växande företag och klusterbildningar.

2. Främja ett livslångt lärande och trygga kompetensförsörjningen i ett nära samarbete mellan arbetsmarknad och utbildningsanordnare.
3. Uppnå en större mångfald och en mer tillåtande atmosfär.
4. Utveckla livsmiljön med särskilt fokus på att attrahera unga människor.
5. Utifrån de 16 nationella miljökvalitetsmålen placera länet i den europeiska frontlinjen för hållbar utveckling.
6. Göra länet som region mer synligt och intressant nationellt och i den Europeiska Unionen.
7. Öka sysselsättningsgraden i väl fungerande lokala arbetsmarknadsregioner.

Kulturmiljöfrågorna utgör en viktig del av miljöpolitiken, främst genom de sexton miljömål som fastställs på nationell nivå. I de regionala miljömålen är kulturmiljön tydligt profilerad som en resurs att värna och utveckla.

Om vi ska kunna nå ett ekologiskt hållbart samhälle måste alla medverka. Det innebär att myndigheter, organisationer, verksamhetsutövare

och enskilda behöver ta mer hänsyn till miljöfrågor och miljömässig hållbarhet i sitt handlande. Miljömålen ska därför ses som en drivkraft för utveckling och tillväxt i länet. För att de ska uppnås måste miljöinsatserna samordnas. Inom länets regionala miljö kvalitetsmål finns 11 mål för kultur- och kulturmiljöarbetet formulerade.

Andra viktiga dokument i sammanhanget är landstingets kulturpolitiska handlingsprogram »Kultur ger liv och hälsa«. I handlingsprogrammet fastslås att kulturen ska vara tillgänglig för alla. Den ska också bidra till regional tillväxt och marknadsföring av länet. Vidare fastslås att kulturverksamhet för barn och ungdomar ska prioriteras och att kulturutbudet i Västernorrland ska hålla hög kvalitet. I samma anda har läns museet formulerat mål i programmet för konsten i Västernorrland samt i läns museets regionala museiprogram »100 museer i Västernorrland«.

I målprogrammet för läns museets verksamhet har följande målsättning för museets arbete formulerats:

- Läns museet ska i demokratisk anda vara en mötesplats som inbjuder till delaktighet och dialog för länets alla invånare.
- Läns museet ska vara öppet för regionalt, nationellt och internationellt samarbete.
- Läns museet ska värdesätta det mångkulturella samhället som en tillgång och aktivt motverka främlingsfientlighet och rasism.
- Läns museet ska värna om länets kulturarv samt utforska och tolka det.
- Läns museet ska vårda, dokumentera och väcka intresse för länets materiella och immateriella kulturarv.
- Läns museet ska i sin verksamhet arbeta med samtidsdokumentation och samtidsfrågor.
- Läns museets samlade kunskap ska vara tillgänglig.
- Läns museet ska i sin verksamhet särskilt vända sig till barn och ungdomar.

Rollfördelning.

Länsstyrelsen.

Inom Länsstyrelsen finns en bred kompetens som har i uppdrag att värna om länet, se till att länet utvecklas på invånarnas villkor samt föra länsbornas talan. Länsstyrelsen arbetar inom många sakområden som spänner över hela samhället. Till de viktigaste frågorna hör arbetet med regional utveckling.

Inom kulturmiljöområdet är Länsstyrelsen den myndighet som svarar för tillsynen i regionen. Där ligger ansvaret för tillämpning eller tillsyn av lagar som Kulturminneslagen (KML), Miljöbalken (MB) och Plan- och bygglagen (PBL) samt hanteringen av statliga medel. Länsstyrelsen fördelar statliga medel för långsiktigt bevarande av och information om värdefulla kulturmiljöer och ansvarar för samordningen av kulturmiljövårdens roll i samhällsplaneringen, bland annat genom att tillhandahålla aktuellt planeringsunderlag. Länsstyrelsen är samordnande och drivande

för en offensiv syn på kulturarvsfrågorna i ett regionalt och lokalt perspektiv. Att hävda kulturarvet som en resurs för den regionala utvecklingen ingår i detta uppdrag. Sakområdet Kulturmiljö har huvudansvar för kulturarvsfrågorna på Länsstyrelsen i Västernorrland, men samverkar naturligtvis i kulturarvsarbetet med övriga aktörer som engagerar sig i dessa frågor.

Länsstyrelsen arbetar med tillämpning av olika lagstiftningar för att säkerställa att värdefulla kulturmiljöer och kulturminnen bevaras inför framtiden. Detta sker dels utifrån Miljöbalken (MB SFS 1998:808) som bland annat ger utrymme att förklara områden som kulturreservat, dels utifrån Kulturminneslagen (KML SFS 1988:950) där Länsstyrelsen hanterar det kulturhistoriska skyddet av fornlämningar, byggnadsminnen, ortnamn, kyrkor och begravningsplatser.

Länsstyrelsen hanterar statliga bidragsmedel för kulturmiljövård på delegation från Riksantikvarieämbetet. Medlen används i enlighet med de särskilda villkor som Riksantikvarie-

ämbetet ställer upp i sitt delegationsbeslut samt i enlighet med förordningen om bidrag till kulturmiljövård (SFS 1993:379).

En viktig bedömningsgrund för länsstyrelsen i frågor rörande dessa miljöer och objekt är de utgångspunkter, mål, prioriteringar och utvecklingsmöjligheter som tecknas i kulturarvsprogrammet. Tillståndsprövningar, bidragsbeslut, beslut om arkeologiska undersökningar, beslut om nya byggnadsminnen eller nya kulturresevat ska samtliga ta sin utgångspunkt i detta program.

Likväl som att skyddet och de ekonomiska styrmedlen ska användas i enlighet med de ändamål som finns, så måste det också ske en utvärdering av instrumentens effekter när det gäller att nå kulturmiljövårdens mål. Detta för att man ska göra största möjliga kulturmiljönytta. Det är viktigt att kulturarvssektorn är kritiskt granskande, samtidigt som man är drivande och försöker påverka en inriktning som ger tydliga resultat.

Länsmuseet.

Länsmuseet har ett regionalt uppdrag att garantera erfarenhet och kompetens inom kulturmiljövården i ett brett perspektiv. Att förmedla kunskap om och stimulera till ökat engagemang för länets kulturarv och kulturmiljöer genom pedagogisk verksamhet är en viktig del av museets verksamhet. Länsmuseet har en nyckelroll som mötesplats och kunskapsbas för allmänheten, skolor, föreningar och myndigheter. Museet svarar för en kunskapsuppbyggnad om länets kulturarv, att bland annat användas som underlag för de statliga myndigheternas och kommunernas planering och i beslut som rör kulturmiljöerna i länet och landet. En viktig del i detta arbete är en kontinuerlig och strategisk dokumentation av länets kulturarv, en annan är att ge kulturen en aktiv roll i profileringen av länet. Länsmuseerna har också en möjlighet att aktivt medverka i samhällsdebatten och att där vara opinionsbildande i frågor som rör kulturmiljövården. Länsmuseet Västernorrland har i sin framtida

strategi formulerat en värdegrund med tre kärnvärden. Dessa är; kvalitet, kommunikation, mod.

Länsmuseet ska vara en långsiktig garant för att kunskapen om länets kulturmiljöer bevaras. Det innebär att museet har ett övergripande ansvar för att samla och bevara kunskap genom att vårda och förnya sina samlingar, genom arkeologiska undersökningar, genom byggnadsantikvarisk kompetens, inventeringar, bilddokumentation, dokumentation av traditioner och folkmusik. För detta krävs en bred kompetens bland museets personal och inom det nätverk av kontakter som krävs för att kunna ta ansvar för denna kunskapsuppbyggnad. Som en del i detta måste samtliga museer i länet ses som en samlad resurs. De stora kunskaper om länets kulturarv som finns inom hembygdsrörelsen finns anledning att särskilt nämna i detta sammanhang. Länsmuseet har även ett ansvar för att göra kulturarvet i bred mening tillgängligt, att i utställningar och programverksamhet ge perspektiv på, förklara och levandegöra länets historia och förhistoria.

Länsmuseet har Västernorrland som sitt primära ansvarsområde. Detta ska inte vara ett hinder för museet att verka utanför länet, nationellt eller internationellt. Länsmuseet kan inte avsäga sig någon del av sitt ansvarsområde. Däremot kan delar av verksamheten delegeras till andra parter som har särskild kompetens inom ett specifikt område.

Övriga offentliga aktörer.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är den statliga myndigheten för kulturmiljövård i Sverige. Myndighetens uppgift är att företräda kulturmiljövärden på det nationella planet i samverkan med andra myndigheter och organisationer.

Skogsstyrelsen är en nationell sektorsmyndighet för skogen med visionen *Skog till nytta för alla*. Skogsstyrelsen värnar kulturhistoriska lämningar så som kolbottnar, flottningsslämningar, torplämningar mm utifrån skogsvårdslagen och delar av miljöbalken.

Arkivinstitutionerna har i Västernorrland en viktig roll att spela genom sin storlek och mångfald. Arkiven rymmer kunskaper om länets historiska utveckling från medeltid och fram till vår tid.

Biblioteken är ytterligare en kunskapsförmedlande institution av stor betydelse i arbetet med att förmedla information om vårt kulturarv. Biblioteken fungerar även som en mötesplats för olika kulturuttryck. Där möts människor och man diskuterar och analyserar aktuella frågor.

Universitet och högskola är huvudaktörerna inom utbildning och forskning. De bidrar till att öka vår kunskap, att vi utvecklas och vågar vara kritisk till historien. Mittuniversitetet och Umeå universitet är självklara aktörer i detta sammanhang.

Kommunerna har en viktig roll i arbetet med kulturarvet som den offentliga instans närmast medborgaren, där det är lättast att få insyn i verksamheten och vara med och påverka.

Kommunerna har ett stort ansvar för att i sin handläggning verka för en god bebyggd miljö och att tillvarata kulturmiljövårdens intressen i enlighet med plan- och bygglagen (PBL) och miljöbalken (MB).

Kommunala museer och kulturinstitutioner har ett särskilt ansvar för kulturarvsfrågor i den egna kommunen. De är en part i den kommunala handläggningen och beslutsprocessen och verkar som ett forum för debatt och opinionsbildning. I övrigt har de på samma sätt som läns museet ett brett ansvar för kunskapsuppbyggnad, information och pedagogik inom kulturarvssektorn. Kommunala museer finns i Sundsvall, Sollefteå och Örnsköldsvik.

Folkhögskolorna med sina olika huvudmän har också en betydelsefull roll för utbildning och utveckling inom området.

Landstinget Västernorrland bedriver en bred regional kulturverksamhet. Förutom att vara en av huvudmännen för läns museet ingår konst, musik, teater, dans och bibliotek i uppdraget.

Enskilda aktörer.

Enskilda personer spelar en avgörande roll för vårt kulturarv, bebyggelsemiljöer och kulturlandskap. Det är de som brukar kulturarvet varje dag, och hos många finns ett stort intresse och engagemang för kulturarvsfrågor att ta till vara. Privata företagare – såväl företag som är direkt kopplade till kulturarvsfrågor som andra företag – har en viktig uppgift att bruka och förvalta kulturarvet.

Ett särskilt ansvar för detta ligger på de många fastighets- och skogsägare i länet då deras medvetenhet om kulturarvet och intresse för kulturmiljöerna är en förutsättning för en god kulturmiljövård. Deras insatser kan inte ersättas med offentliga insatser.

Föreningar bidrar med sitt lokala engagemang till att bredda intresset för kulturmiljöarbetet. Hembygds-

rörelsen är en viktig aktör som har stora kunskaper om den lokala historien. Rörelsen har också en bred förankring hos allmänheten, något som ökar tillgången till länets kulturarv. Även andra intresseföreningar som släkt- och lokalforskarföreningar har en viktig funktion här. Genom sina initiativ och sitt deltagande i samhällsdebatten bidrar de till en stabil, positiv syn på kulturarvet i regionen.

Även andra föreningar inom konst, musik och teater använder sig av kulturarvet i sin verksamhet.

En särskild roll har **bildningsförbunden** som genom sitt folkbildningsarbete aktivt bidrar till dialog, delaktighet och debatt i frågor som rör kulturarvet.

Svenska kyrkan har sedan medeltiden haft en avgörande inverkan på samhällsutvecklingen i vårt land. Kyrkomiljöerna, kyrkorummen och dess inventarier är unika kulturarv genom den kontinuitet de representerar och det faktum att de fortfarande är i bruk i sin ursprungliga funktion.

I Västernorrland har kyrkans eget ansvar för de kyrkliga miljöerna markerats genom inrättandet av en tjänst som stiftsantikvarie.

I länet har också **näringslivet** byggt upp egna kulturmiljöer. Industrisamhällets kultur arv är kanske det mest påfallande i detta sammanhang genom de storskaliga anläggningar som tillkommit genom framför allt

skogsindustrin. Högreståndsmiljöerna finns fortfarande kvar, medan underlaget för deras tillkomst – flottningsleder, sågverk, hamnanläggningar och arbetarnas boendemiljöer till stor del har försvunnit. Att lyfta fram det här sambandet och förklara vilken betydelse detta har för dagens samhälle är en högt prioriterad fråga för kulturmiljöarbetet i länet.

8. **Inspiration.**

Arbetet med kulturmiljön och kulturarvet sker på många sätt i länet. Därför har en rad projekt och verksamheter inspirerat och stimulerat revideringen av kulturmiljöprogrammet. De exempel vi valt ut visar hur mångfacetterat kulturarvsarbetet är.

De maritima miljöerna.

Sandviken – ett kulturresevat.

På norra Ulvön i Örnsköldsviks kommun ligger Sandvikens fiskeläge, en miljö med timrade kokhus och sjöbodar från 1700-talet samt ett kapell från 1867. Fiskeläget ägdes av bönder från Norrbyn på Ulvön vilka arrenderade ut Sandviken till fiskare från Strängnäs, Enköping och Gävle. Under 1800-talet avtog fjärrfisket i Ångermanland för att upphöra helt på 1940-talet. Fiskelägets byggnader förföll och rivning planerades. Fiskelägets räddning blev skogsbolaget MODO som köpte och restaurerade de

förfallna stugorna 1948. Sedan 2005 är Sandvikens fiskeläger ett av länets kulturresevat. Byggnaderna ägs av Statens fastighetsverk och förvaltas av länsstyrelsen.

Fiskevistet – Skeppsmalens surströmmingsmuseum.

Fiskevistet – surströmmingsmuseet ligger vid havsbandet norr om Örnsköldsvik. Museet som blev klart 2005, har byggts upp inom ramen för ett EU-projekt. Projektets syfte var att med det lokala kulturarvet främja besöksnäringen i Höga Kusten. I museet visas fiske, surströmmingstillverkning, lots- och fyrverksamhet. Museet med den omgivande kulturmiljön skall på sikt bli ett ekomuseum där hela den maritima kulturmiljön samverkar. Museet ägs av Skeppsmalens kapellag och drivs i nära samarbete med Högbergsstiftelserna, församlingen samt hembygdsföreningen i Grundsunda.

Älvdalarnas landskap.

Skogens kulturarv – en resurs för landsbygdsutveckling.

Skogsstyrelsens projekt »Skogens kulturarv« har bedrivits i tre socknar i Medelpad: Njurunda, Sättna och Ljustorp. Syftet har varit att öka kunskapen om forn- och kulturlämningar i skogen och stärka kulturmiljövårdsarbetet i bland annat skogsbruket. På så sätt har man också lyft fram kulturmiljöernas värden som en resurs för landsbygdsutvecklingen och småskalig turism. Projektet har resulterat i flera seminariekvällar, fältvandringar, utbildningsdagar och tillgänglighetsanpassade kulturmiljöslingor. Målgrupp för aktiviteterna har varit allmänheten, markägare och lärare.

Gammelbodarna – ett naturreservat.

Gammelbodarnas naturreservat ligger i Borgsjö socken i Ånge kommun. Reservatet bildades 1996 för att skydda gårdens artrika ängsmarker och den

värdefulla kulturmiljön. Inom reservatet finns sju timrade jordbruksbyggnader, tre lador, en loge, ett härbre, ett svinhus och en smedja. Byggnaderna har i alla tider underhållits av de boende på gården och odlingslandskapet har hållits öppet. Idag förvaltas området i samverkan mellan Länsstyrelsen och markägarna.

Timringskurser.

Länsstyrelsens lantbruksavdelning anordnar varje år ett antal mycket populära gärdesgårds- och timringskurser för bönder och markägare. Under kursen får deltagarna under ledning av en timmerman pröva på timringsteknikens alla delmoment. Målet för kurserna är att fastighetsägare själva ska kunna restaurera sina timrade byggnader så att de bevaras.

Västernorrland – Sameland.

Den samiska kulturen i länet går tillbaka till förhistorisk tid. Projektet »Ljusminne« har syftat till att sprida kunskap om de samiska kulturmiljöerna i länet genom dokumentationsinsatser, utställning och skyltning.

Länsmuseet och länets båda hembygdsförbund har även gett ut »Västernorrland – Sameland. Om samisk närvaro i Ångermanland och Medelpad«, där projektet följts upp med skildringar av olika aspekter på den samiska kulturen och dess betydelse för Västernorrland.

RANE-projektet i Västernorrland, Rock Art In Northern Europe.

Hällristningarna i Nämforsen ligger naturskönt vid Ångermanälven i Sollefteå kommun. Med sina mer än 2000 ristningar utgör det ett av Nordens största hällristningsområden. Inom projektet »RANE« ökades kunskapen om lämningarna och dess samtid genom arkeologiska undersökningar samt dokumentation. Projektet drivs i samverkan mellan flera liknande områden i Europa. Under projekttiden invigde Stiftelsen Nämforsen informationsplatsen »Rock Art Center« vid nipkanten ovanför ristningarna.

Industrisamhällets kulturarv.

Ådalen TM

– varumärkesbyggande.

Ådalens industrilandskap är ett av tolv utvalda områden i landet som riksantikvarieämbetet anser har en särställning när det gäller industrisamhällets kulturarv. Projektet »Ådalen TM« har arbetat med att sammanföra kunskapen om det industrihistoriska kulturarvet och näringslivet. Detta utifrån ett lokalt, regionalt och internationellt perspektiv. Syftet har varit att varumärket Ådalen ska bli känt och förknippas med något positivt bland både bofasta i regionen och besökare. Företagarna i Kramfors har tillsammans med Företagarna i Sollefteå och Härnösand övertagit det fortsatta arbetet med varumärkesbyggandet.

Söråkers Folkets Hus

– ett hus för kulturarv och demokrati.

Söråkers Folkets Hus i Timrå kommun har sedan 1985 bedrivit en om-

fattande barn- och ungdomsverksamhet. De har strategiskt och målinriktat skapat förutsättningar för en öppen och tolerant kulturell mötesplats och en social arena där ungdomarna utgör »spetskompetensen«. Bakgrunden till satsningen var problem med arbetslöshet, skadegörelse och droger i samhället efter industrinedläggningar och omorganiseringar på 1980-talet. Den lokala historien och traditionen har hela tiden varit en integrerad del av satsningen. Idag är verksamheten vid Söråkers folkets hus ett gott exempel som besöks från hela landet. Genom ett projekt har processen dokumenterats och arbetsmetoder beskrivits. Idag ger folketshusföreningen i Söråker kurser om sitt arbetssätt.

Lysande industri – att närma sig staden.

Sundsvall har en lång tradition som industristad och stadens karaktär är till stor del baserad på tillverkningsindustrins roll i kommunen. Detta har också präglat staden rent fysiskt genom områden där verksamhet inom

papper-, massa-, kemi- och tillverkningsindustri bedrivits. I projektet »Lysande industri – att närma sig staden« ljussatte två konstnärer fabriks- och industrianläggningar. Detta för att skapa en attraktivare miljö och arbetsmarknad samt för att stödja den lokala utvecklingen inom upplevelse och turism. Projektet drevs av företagen Kubal, Cementa och Norrporten och ljussättningen utgör idag en självklar del av stadsbilden i Sundsvall.

Humanitetens tempel – filmen om Sidsjöns sjukhus.

Under 2005-2006 har två filmproducenter arbetat med en dokumentärfilm om Sidsjöns mentalsjukhus som vid sin invigning beskrevs som Sveriges modernaste mentalsjukhus.

Filmen som blir klar under 2007 kommer att beröra historien ur patienternas, läkarnas och personalens synvinklar. Idag står de kulturhistoriskt intressanta byggnaderna tomma och sjukhusets framtid är oviss.

Efterkrigstidens miljöer och minnen.

Det moderna samhällets kulturarv har fått ökat fokus genom kampanjen »Efterkrigstiden minnen och miljöer«. I syfte att intressera människor för 1900-talets kulturarv har en mängd projekt bedrivits som resulterat i exempelvis utställningar, foldrar, seminarier och guidade turer. Boken »Glimtar av en guldålder« togs fram i samverkan mellan Sundsvalls museum och Läns museet Västernorrland. Landsarkivet i Härnösand har arbetat med bilisten och bilsamhället under efterkrigstiden. Kampanjen har bedrivits i samarbete med länets arbetsgrupp för kulturarvsfrågor, ABM-Kulturarv.

Mannaminne – i hjärtat av Höga Kusten.

Mannaminne ligger i Häggvik, Nordingrå i Kramfors kommun. Mannaminne är Anders och Barbro Åbergs ständigt växande livsverk.

De startade sin verksamhet 1980 med tanken att bygga ett litet café med ett utställningsrum.

Idag består Mannaminne av 54 byggnader och har ett stort antal besökare per år. Idag kan man ta del av en mängd olika evenemang som jazzfestival, konstutställningar, museer, utländska hus och olika hantverk.

Anders och Barbro beskriver själva sitt livsverk på följande vis; För oss är Mannaminne en scen med många gästspel och ofta är det besökarens idéer som sätter fart på verksamheten.

Bilaga 1.
Kommunernas
arbete med
kulturarvet.

Kommunernas kulturpolitiska mål medför ett aktivt kulturarvsarbete. Kommunerna är viktiga då de är den offentliga instans som arbetar närmast medborgarna. Här är det också lättast att få insyn i respektive verksamhet samt vara med och påverka för den som vill.

På kommande sidor berättar länets sju kommuner om sina projekt och prioriteringar.

Hur kulturmiljöfrågorna hantearas är en viktig del av kommunernas stadsplanering och samhällsbyggande. I enlighet med Plan- och bygglagen (PBL) och Miljöbalken (MB) är kommunerna ansvariga att verka för en god bebyggd miljö samt att tillvarata kulturmiljövärdens intressen. I fem av sju kommuner i länet finns också särskilda kulturmiljöprogram som identifierar värdefulla områden i respektive kommun.

Programmen har ofta angivna strategier och förhållningssätt för hur dessa värden ska tillvaratas och utvecklas. De bygger på kultur-

historiska inventeringar och de är tänkta att fungera som stöd i handläggning och politiska beslut.

Kommunala museer och kulturinstitutioner har ett särskilt ansvar för kulturarvsfrågor i den egna kommunen. De är en part i den kommunala handläggningen och beslutsprocessen och verkar som ett forum för debatt och opinionsbildning. I övrigt har de på samma sätt som läns museerna ett brett ansvar för kunskapsuppbyggnad, information och pedagogik inom kulturarvssektorn.

Kommunala museer finns i Sundsvall, Sollefteå och Örnsköldsvik.

Andra viktiga aktörer på den kommunala nivån är de som arbetar med turism, fritidsfrågor och näringsliv. Till dessa aktörer bör även läggas arkiv, bibliotek, kyrka, föreningsliv och de enskilda medborgarna. Eftersom kulturarvsfrågan skär genom många verksamheter och förvaltningar blir den svår att fånga. I kulturarvsprogrammet betonas därför vikten av samverkan mellan olika aktörer för att ett framgångsrikt kulturarvsarbete ska bli möjligt.

Härnösand.

I Härnösands kommun finns spår och lämningar av mänsklig aktivitet som sträcker sig tusentals år tillbaka i tiden. Här finns stads- och landsbygd, kust och inland, öppen mark och djupa skogar.

Här finns lämningar från boplatser, jordbruksbygden, handelsplatser, mötes- och marknadsplatser, sjöfartsstaden, skolstaden, det administrativa centrumet och den militära staden.

Kulturlandskapet är varierande och mycket av kulturarvet manifesteras också i byggnader, rika arkiv, spännande samlingar och en rik litteratur.

Ansvar för kulturarvs- och kulturmiljöfrågor vilar främst på Samhällsnämnden.

I kommunen finns också ett nära samarbete med en rad regionala aktörer. Några av dem är:

Landsarkivet i Härnösand, länsstyrelsen, länsmuseet, länsbiblioteket och landstinget i Västernorrland.

Kommunen har också ett tätt samarbete med hembygdsföreningar och andra ideella föreningar som exempelvis »Härnösand och Havet« och »Vårda Härnösand«.

Långsiktiga mål för 2007–2010.

Kommunen ska de närmaste åren utarbeta ett kulturmiljöprogram för utvalda delar av kommunen. I det färdiga programmet ska kommunens kulturarv och kulturmiljöer lyftas fram och det ska också finnas en plan för hur dessa värden ska bevaras och utvecklas. Programmet kommer att fungera som ett stöd i samhällsbyggnadsfrågor men även när det gäller turism-, fritids- och näringslivsutveckling.

Arbetet med att sammanställa ett bebyggelseregister över centrala Härnösand har också påbörjats i samarbete med Länsmuseet Västernorrland. I registret kommer byggnader att beskrivas och klassificeras. Tanken är att det ska användas som planeringsunderlag och informationskälla för kommunens politiker, men även vara tillgängligt för allmänheten, exempelvis vid stadsvandringar.

Lite om det framtida arbetet.

Kommunen ska skapa arenor och bjuda in till öppna diskussioner. Arbetet ska leda till en ny profil för Härnösand.

En lokal kulturarvsprofil som kan fungera som grund för inriktning av resursstyrning, gemensam marknadsföring och turismsatsningar ska arbetas fram.

Inom kommunen finns också en vision om att utveckla Härnösands maritima kulturmiljöer. Tankar finns på att skapa en mötesplats i Härnösands hamn där det kulturhistoriska arvet ska lyftas fram och öppnas upp för allmänheten.

Vi ska göra en kartläggning av intressanta ideella föreningar och kontaktpersoner att samverka med. Viktigt är också att samarbeta med Härnösands köpmannaförening och näringslivsrepresentanter.

Vi ska också samverka med naturvården angående intressanta naturreservat och andra områden. Oftast finns det i dem en koppling till kulturhistoria.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Härnösands kommun.

I centrala **Härnösand** finns många unika och kulturhistoriskt intressanta byggnader, bland annat i Norrstan, Östanbäcken, Hofsjorden, Mellanholmen, Rotudden, Torsvik och Kronholmen. Huvuddelen av stadens traditionella karaktär är bevarad.

Kulturmiljöerna vid kusten inom Härnösands kommun sträcker sig minst 8000 år tillbaka i tiden. De bronsåldersrösen som finns på **Vagnön** har av Riksantikvarieämbetet pekats ut som ett område av riksintresse för kulturmiljövård.

Härnösand ligger på **Härnön**, en av öarna i arkipelagen vid Ångermanälvens mynningsvik. Det goda läget har medfört att Härnösundet sedan förhistorisk tid varit en central mötes- och handelsplats. I Härnösand finns lämningar från maritima miljöer under tusentals år. Tack vare den kraftiga landhöjningen, störst i världen, har landskapet förändrats starkt under tidens lopp.

Utansjö bruk anlades år 1738 som järnbruk och var i drift till 1880-talet. Järnbruket bestod av masugn, stångjärns- och smideshamrar och drevs med vattenkraft från ån som låg intill bruket. Här fanns också en herrgård med flyglar, jordbruksbyggnader och arbetarbostäder. Omkring år 1900 startades en cellulosafabrik som ersättning för järnbruket. Den har byggts ut vid flera tillfällen och är fortfarande i drift. Järnbrukets övriga byggnader är borta, men herrgården med flyglar som uppfördes vid 1700-talets mitt finns fortfarande kvar.

Hemsöns strategiska läge vid mynningen av Ångermanälven gör att ön har varit försvarsmässigt intressant under hela 1900-talet. En fästning byggdes under det kalla krigets dagar och huvuduppgiften var att skydda transportleden Ångermanälven och de viktiga industrier som fanns i området mot fientliga stridsfartyg. Mot slutet av 1980-talet gick kalla kriget mot sitt slut och fästningen förlorade sin strategiska betydelse. Sedan 1987 har det inte förekommit någon militär verksamhet på platsen. Sedan 1998 är

Hemsö fästning statligt byggnadsminne.

Kramfors.

Vid Ångermanälvens mynning finns många exempel på en kontinuerlig industrihistorisk utveckling. Här finns järnbruk, vattensågar, ångsågverk, sorteringsverk och massfabriker med tillhörande kontor, herrgårdar och arbetarbostäder samt dagens moderna sågverk och pappersbruk.

Längs Höga kusten finns också en rad fiskelägen med bevarade kapell, sjöbodar och kokhus. Både i Ådalen och Höga Kusten finns fornlämningsmiljöer och ett än i dag levande jordbruk. Kulturen är ett viktigt område inom Kramfors kommun. Det finns en tradition av musikutövande som är sprungen ur bruksorternas musikutbud. Utmed Ångermanälvens stränder härstammar dessutom många av forna tiders dragspelskungar, en tradition som fortlever in i våra dagar.

I kommunen medverkar och samarbetar en rad aktörer när det gäller kulturmiljö- och kulturarvsfrågor. Det praktiska arbetet med att bevara

och utveckla viktiga kulturmiljöer delas främst mellan miljö- och byggnämnden och barn- kultur- och utbildningsnämnden.

Kommunarkivet spelar också en viktig roll i dokumentationen av kulturarvet genom sin insamlade och arkiverande verksamhet. Hembygdsföreningar och privata museum bidrar också aktivt i många av kommunens projekt.

Inom ramarna för landstingets ISKA-projekt har industrisamhällets kulturarv uppmärksammats bland annat genom en musikal om händelserna kring Ådalen 31.

1990 antogs ett kulturmiljöprogram för Kramfors kommun. I programmet finns information om viktiga kulturmiljöer och kulturarv samt en plan för framtida åtgärder. För var och en av de elva socknarna finns ett separat häfte, illustrerat och lättläst, med historik och beskrivning av utvalda kulturmiljöer.

Långsiktiga mål för 2007-2010.

Kommunen kommer att fortsätta arbetet med att bevara, utveckla och

marknadsföra kulturarv och kulturmiljöer. Det kulturpolitiska programmet ska också revideras under 2007-2010. I samband med att kommunens översiktsplan ses över finns det också anledning att påbörja en översyn av kulturmiljöprogrammet.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Kramfors kommun.

Styresholm är ett besökscenter uppkallat efter Sveriges nordligaste fogdeborg. Borgen som låg på en ö i Ångermanälven är daterad till början av 1390-talet. Det nutida medeltidscentret har sitt ursprung i »Styresholmsprojektet« som genom arkeologiska utgrävningar ökat kunskapen om norrländsk medeltidshistoria.

Sandslån var en gång säte för världens största timmersortering. Här var som mest 700 personer sysselsatta inom flottningen. I dag finns det ett flottningsmuseum på platsen. I Sandslån finns också Häxmuseet med en fast utställning om häxprocesserna i Torsåker år 1675.

På 1700-talet byggde fiskare från

Gävle de första husen i **Bönhamn**. Det sägs att platsen fick sitt namn därför att fiskarna gick in här för att »böna«, det vill säga täta sina båtar. I dag finns inga yrkesfiskare kvar i Bönhamn, men hamnen är numera ett populärt utflyktsmål.

Sågverket i Marieberg anlades 1862 och var i drift till 1970. Under senare delen av 1800-talet byggde bolaget upp bostäder till arbetarna som bestod av ett flertal kaserner och tillbyggnader. Mycket av den gamla bebyggelsen finns fortfarande kvar. Byn Marieberg är väl bevarad i sin struktur och jordbruket som bolaget startade 1862 drivs fortfarande. År 2004 utsågs delar av Mariebergs sågverkssamhälle till kulturresevat.

Sollefteå.

Den fysiska kulturmiljövården bedrivs på samhällsbyggnadskontoret och ansvarig är kommunarkitekten. I det dagliga bygg- och planarbetet ingår rådgivning och granskning inför bygglov, och rivningslov, för kulturhistoriskt intressant bebyggelse.

Det mer långsiktiga kulturmiljö-

arbetet fick en större tydlighet sedan kommunfullmäktige 1992, efter många års förarbete, antog kulturminnesvårdsprogrammet.

Programmet innehåller resultatet av den översiktliga bebyggelseinventering över hela kommunen, förutom avlägsna byar och fåbodar. Ett värdefullt inslag är den historik som sammanställts över kommunens utveckling och bebyggelsehistoria. Hur kulturmiljöarbetet skulle fortsätta anges i ett eget åtgärdsprogram.

Det här gör Kulturmiljökommittén.

I syfte att genomföra kommunens åtgärdsprogram inrättades 1997 kulturmiljökommittén. Kommittén, sammansatt av tjänstemän och politiker har till stora delar genomfört kommunens nuvarande åtgärdsprogram.

Dokumentationen av fjällbyar har varit ett prioriterat arbete. Inventeringen påbörjades 1998 och fyra delrapporter har publicerats. Hösten 2006 har materialet sammanställts i en bok, »Skogsbyar«, för större

spridning. För att informera om byggnaders kulturhistoriska värde, öka intresset och göra omgivningens historiska sammanhang levande har vi utarbetat en broschyr och en utställning. Vi har också tagit fram en arkitekturguide, ordnat visningar, stadsvandringar, föredrag med mera och dokumenterat olika enstaka kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Det har resulterat i att vår lista över publikationer till försäljning innehåller ett 25-tal titlar, senast del två av tre »Vägar till kulturskatter«.

Kulturmiljökommittén har påbörjat en utvärdering av kulturmiljöprogrammet. Att förnya det förutspås bli ett omfattande arbete de kommande åren.

Det lokala kulturarvet.

Två andra parter som aktivt verkar för det lokala kulturarvet är Sollefteå Museum och kommunens kulturintendent.

Det är helt tydligt att kulturarvsarbetet avsevärt vunnit i styrka sedan museet tillkom 2003. Förutom basutställning och tillfälliga utställningar

anordnas föredrag med fokus på vårt kulturarv. Föredragen refereras och omvandlas till foldrar som intresserade kan ta del av i efterhand.

Museets basutställning bygger främst på ett interaktivt möte mellan besökaren och ett otal bildspel och filmer. I utställningarna använder museet också bilder från kommunens bilddatabas som omfattar fler än 63 000 bilder. Bilderna finns på Internet – www.svar.ra.se/forska/bilddatabas.

Tack vare ISKA, Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland, har vi särskilt kunnat belysa våra viktigaste näringar över tiden: skogsbruket, järnvägen, kraftverksanläggna och garnisonen.

Ådalen i konsten.

I vårt kulturarv intar bildkonst något av en särställning genom att så många sedermera berömda konstnärer vistats och verkat i våra trakter. Pelle Molins, Carl Johanssons och Helmer Osslunds bilder kan sägas vara arketypiska, deras övre Ådalen är ett ideallandskap med skummande forsar, böljande

linjer och sommarnattens ljus.

Efter dem kom under andra världskriget Sven X:et Erixson, Hilding Linnqvist, Eric Hallström, Hugo Zuhr, Gideon Börje, Kalle Hedberg med flera.

Här finns en potential till profilförstärkning i turismen och en möjlig ökad attraktionskraft för inflyttning, som vi utnyttjat endast till liten del. Vårt landskap är i sig vackert och en målning kan mer än ett foto förstärka suggestionen genom betraktarens medverkande fantasi och tillägnande av konstverkets underförstådda budskap.

Sundsvall.

I Sundsvall har människor levt och verkat i många hundra år. Spåren efter dem finns kvar och är aktuella även för dagens sundsvallsbor.

I Sundsvall finns en mångfald av kulturmiljöer och kulturarv. Här finns skogen, åkrarna, älven, stranden, staden, industrin. Här finns tidiga kyrkobyggnader, stenstadens palats och moderna shoppingtempel. Här lever sånger och berättelser, klokskap och hantverk.

Tillsammans berättar allt detta om hur Sundsvall kom att få sin identitet och bli det norrländska nav som staden är idag. Arbetet med att värna och utveckla kulturmiljöer och kulturarv pågår på många håll i den kommunala organisationen. Några exempel:

Sundsvalls Museum levandegör vår historia och utvecklar under 2006 två nya utställningar med industrihistoria som tema.

På museet finns också en kulturmiljöenhet som bland annat arbetar med rådgivning, inventeringar och dokumentationer, och som är remissinstans när det gäller kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i kommunen.

Kommunens arkiv värnar det dokumentära kulturarvet, bland annat genom arbetet med internetportalen »Sundsvallsminnen«, som väcker det historiska Sundsvall till liv med hjälp av dokument, foton, tidningsklipp, ljud och filmer.

Museum, arkiv och bibliotek samverkar i projektet »Kunskapsrummet Kompassen«, som gör det enkelt att hitta information om stadens historia.

Kommunens fastighetskontor förvaltar många värdefulla byggnader och parkmiljöer i och utanför staden, och ser till att de kan fyllas med levande verksamhet.

Stadsbyggnadskontoret bevarar och rustar några av våra viktigaste kulturmiljöer, bland annat skogshemmanet Gudmundstjärn.

Utöver kommunens egen verksamhet ger vi också bidrag till, och samarbetar med, olika föreningar och frivilligorganisationer som värnar och utvecklar både fysiska och immateriella kulturarv. Norra Stadsberget med sitt samspel mellan musei-, förenings- och näringsverksamhet är ett exempel på detta.

På Norra Stadsberget finns också en museipedagogisk verksamhet, med fokus på förindustriell historia. Man har bland annat pedagogiska program för skola och allmänhet, och har det senaste året utvecklat ett program för att koppla verksamheten också till kulturmiljöer i skolornas egna närmiljöer.

Långsiktiga mål för arbetet.

I Sundsvall pågår just nu arbetet med att ta fram en gemensam strategi för kommunens arbete med kulturarvsfrågor. Tydliga vägval och strategier är en förutsättning för effektivitet och framgång. Strategin väntas bli klar våren 2007 och kommer att ange inriktning, prioritering och organisation för Sundsvalls kommuns fortsatta satsningar inom kulturarvsområdet.

Några exempel på kulturmiljöer och kulturarv i Sundsvall.

Längs kusten i Sundsvall finns flera fiskelägen med välbevarad äldre bebyggelse. Även om yrkesfiskarna numera är få, så fortlever fiskelägena som populära bostadsorter och utflyktsmål i de **maritima kulturmiljöerna**. Nämnas kan Spikarna på Alnön, Lörudden samt Brämön, som även är naturreservat sedan 2004.

Selångersån, Indalsälven och Ljungan rinner genom vår kommun. Så **älvdalarnas kulturlandskap** är mycket synligt. Nolbys fornminnesområde nära Ljungans strand är en värdefull

och intressant kulturmiljö, vilket bör nämnas i sammanhanget. Selångersåns stränder med omnejd är en gammal kulturbygd, vilket bland annat fyndet av den så kallade Högomsmanen från 500-talet vittnar om. Det var också vid Selångersån som Sundsvalls stad började byggas på 1600-talet.

Utmed Indalsälvens dalgång finns vidsträckta kultur- och odlingslandskap, välkänt är bland annat Liden med sin gamla kyrka och utsiktspunkten Vättaberget. På en skogsås i närheten finns också Gudmundstjärn, ett välbevarat, komplett självhushållningsboställe från 1800-talet. Även längs Ljungans goda fiskevatten finns gamla odlings- och kulturlandskap samt minnen från industrisamhällets utvecklingsår.

Sundsvall var under framför allt 1800-talet ett kraftigt expanderande och innovativt industriellt centrum. Här lever **industrisamhällets kulturarv**. Vi är stolta över vår industrihistoria och värnar aktivt om de miljöer som finns bevarade. Svartviksområdet söder om Sundsvall är ett

exempel, här har både kommunen och EU satsat stort för att utveckla ett såväl historiskt intressant som dynamiskt och levande besöksmål. Bevarandet av en kulturmiljö går här hand i hand med tillgängliggörande. På senare år har bland annat den gamla trädgården återskapats och en helt ny lekplats med »trätema« har byggts. I Galtström längre utåt kusten finns både en intressant bruksindustriell miljö, museijärnväg och välbesökta näringsverksamheter.

Viktig är också Sundsvalls stadskärna, den unika stenstaden som byggdes upp under några få intensiva år på 1890-talet. Stenstaden är ett riksintresse.

Under hela 1900-talet har tidstypiska bostadsområden växt upp runt centrum. Nyskapande arkitektur i bland annat Mittuniversitetets campusområde Åkroken, och Inre hamnen kompletterar bilden av en samhällsutveckling som fortsätter in i 2000-talet.

Timrå.

Kulturmiljön i Timrå har utformats i ett långt historiskt förlopp från förhistorisk tid till vår egen. Olika tidsåldrar har präglats av olika näringar och lämnat sina spår i landskapet.

Kustens fiskemiljöer har sina rötter i fångstkulturen som är den äldsta näringen. De bördiga markernas åkerbruk kom tidigt och var länge den helt dominerade verksamheten. Med de tidiga industrierna började den genomgripande omvandlingen av det gamla agrarsamhället, som lett fram till vår tids verksamhets- och boendemiljöer.

De spår denna utvecklingskedja lämnat ger Timrå en egen identitet som är viktig för både kommunens invånare men också för besökare.

För den fortsatta planeringen när det gäller kulturmiljövårdens intressen så har vi följande huvudpunkter:

Kulturmiljövården skall vara en viktig del i kommunens strävan att skapa en god livsmiljö.

Värdefulla kulturmiljöer och objekt skall bevaras och vårdas.

Samhällsbyggandet ska ske med

hänsyn till befintliga kulturmiljövården. Kulturmiljövårdens aspekter ska regelmässigt beaktas i såväl fysisk som ekonomisk kommunal planering.

Kulturmiljöer i Timrå kommun.

Lögdö bruk, Sveriges första kommunala kulturreseptat, är ett av länets bäst bevarade järnbruksmiljöer. Bruket anlades 1685 och var i drift fram till 1878 då man övergick till storjordbruk. Byggnader som kyrka, ladugård, herrgård, bagarstuga med olika byggår i en sammanhållen miljö, ger en god bild av hur bruksmiljön en gång gestaltade sig.

Genom att bevara Lögdö bruk ges möjlighet för dagens och framtidens människor att få en god inblick i hur bygden utvecklats under historiens gång.

Pågående kulturprojekt i kommunen.

Inom kultur- och teknikförvaltningen pågår sedan hösten 2006 ett projekt som syftar till att utveckla och tillgängliggöra Lögdö bruk.

I de planerade strategierna ses, samordning av de aktörer som finns på området idag och en gemensam informationssatsning riktad mot nya målgrupper, som viktigt. Barn och ungdomar ska kunna ta del av kommunens historia och en utveckling av den pedagogiska behållningen av ett besök på området har hög prioritet. Målet med projektet är att Lögdö bruk blir ett kulturhistoriskt turist- och besöksmål i kommunen, samt att området ses av fler som en plattform för utökad kunskap om Timrås unika historia.

Längst ut på Åstön ligger **Skeppshamnens fiskeläge**. Källor från 1500-talet berättar om hur gävlefiskare färdades efter norrlandskusten för att fånga fisk. Kapellet som ligger endast en bit över havet har funnits där i århundraden. Här finns fiskebodan och ett litet fiskarium som än idag visar på hur fiskerinäringen varit en viktig näring.

Den första industriverksamheten på **Vivstavarv** grundades 1797 som skeppsvarv men övergick 1852 till sågverk. 1907 startade sulfitfabriken och

sedan 1961 finns här ett pappersbruk. Brukssamhället kring Vivstavarv visar på ett levande industrisamhälle med en obruten industrihistoria.

Miljön ger en god inblick i äldre tiders samhällsplanering och varierande byggnadsskick. Här finns herrgården, brukskontor, spruthus (nuvarande kapell) och arbetarbostäder. Bruksmiljön är klassad som riksintresse för kulturmiljövården och har bevarandeskydd.

Ånge.

Ånge kommun är på något sätt ett Sveriges centrum. Det är nära allt. Till fjällen och till kusten, till tätorternas myller och de orörda områdenas stillhet, till det dramatiska och det finstämda, till människor du känner och människor du aldrig har mött.

Här finns ett av Norrlands största gravfält från den yngre järnåldern, spår efter flottning, fåboddrift och pilgrimsleder. Här finns också en skans som skulle skydda befolkningen från danskarnas plundringsräder under 1600-talet och mer fredliga spår efter svedjebrukande finnar som i

början av 1600-talet bosatte sig i området. Arbetet med kulturarv och kulturmiljö kretsar i Ånge kommun mycket kring samarbete. I kommunens översiktsplan finns rekommendationer för hur hus och kulturmiljöer ska bevaras. Kulturenheten samarbetar mycket med bygg- och miljökontoret, länsstyrelsen och länsmuseet i Västernorrland.

Ånge kommun har också ett föreningsarkiv som innehåller handlingar från cirka 200 föreningar som verkar eller har verkat i kommunen.

Några aktuella projekt.

Flottningsrännan i Torpshammar har renoverats. Det unika med rännan är att den är i betong. Endast ett fåtal i det materialet finns kvar i Sverige. Rännan påminner om en tid då flottningen för många människor utgjorde ett stående inslag i årets arbete.

Inventering med påföljande upprustning av fåbodrar har gjorts. Fåbodväsendet var en viktig del av böndernas verksamhetsområde. Samarbetet med läns museets personal har varit en viktig förutsättning för genomföran-

det. Renoveringen av byggnader i den gamla finnbyn Råsjö har utförts för att bevara dessa inför framtiden. Här har samarbetet med fastighetsägarna varit av stor betydelse.

Under senare år har kommunen genomfört ett projekt omkring bykistor. Byordningen som utfärdades år 1758 stadgade att vare by i Medelpad skulle ha en bykista med tre lås vars nycklar skulle finnas hos tre personer. Bykistan blev ett säkert förvaringsställe för byns gemensamma dokument. Syftet med projektet har varit att bevara bykistorna för kommande generationer.

Långsiktiga mål för 2007-2010.

Ambitionen är att bevara kulturarvet för framtiden. Dock innebär inte det att allt ska konserveras, en rimligt god portion sunt förnuft bör användas. Kopplingen till kulturturismen är viktig. Fortsatt samarbete med länsinstitutionerna är en självklar förutsättning för kulturarvsarbetet.

Några exempel på kultur- miljöer och kulturarv i Ånge kommun.

Östra Finnbygden består av byarna Hjältanstorps, Munktorps, Saxen, Kilen och Storulvsjön. I början av 1600-talet kom svedjebrukande finnar från Savolax-området för att bosätta sig här. Östra Finnbygdens Intresseförening bildades 1986 för att skapa gemenskap och tillvarata finnbybornas intressen. I de olika byarna finns pörte (rökstuga), spånhyvel och järnframställningsplats som informerar om hur finnarna levde förr i tiden.

I början av 1600-talet tillhörde Jämtland och Härjedalen ännu Danmark – Norge.

Under Baltzarfejden 1611–1612, gjorde danskarna plundringsräder mot gränsbyarna i Haverö och Borgsjö. Vid denna tid anlades **Borgsjö Skans** till skydd för befolkningen. Borgsjö Skans bestod troligen till en början av ett löpgravssystem från Borgsjöns sankarstränder och upp till foten av Bergåsen. Innanför vallanläggningen låg Borgsjö medeltidskyrka och Borgsjöbyn, som då bestod av

sex gårdar. Skansen fungerade som uppmarschområde för svenska trupper fram till 1718.

Vid **Viknäset** ligger ett av Norrlands största gravfält från den yngre järnåldern. Det var sannolikt järnåldersbönder från en närbelägen gård som begravnade sina döda här. Ursprungligen fanns minst 15 högar. Medelpads största depåfynd av sammanlagt 60 ämnesjärn har påträffats strax söder om Viknäset.

Sveriges längsta träbro – **Vikbron** – är i dag, med sin längd på 133 meter mellan brofästena, längst i landet i denna typ av byggnadskonstruktion. Bron byggdes under 1800-talet i protest mot den tullavgift som utkrävdes, när man skulle passera den dåvarande bron över Byforsen.

Mitt i Haverö vid Holmsjön ligger **Eldnäset**. 1869 anlade Ljunga Elfs Flottningsbolag en bas här med faktorbostad, magasin, arbetarbostad och smedja. Eldnäsets flottningsmuseum förmedlar minnen, episoder och fakta från en hundraårig arbetsepok genom flottarnas egna berättelser, foton, bildspel, filmer och föremål.

Örnsköldsvik.

Kommunledningskontoret/samhällplanering ansvarar för kommunens översiktsplanering där koppling sker mellan kommunens översiktsplaner och kulturmiljöprogrammet.

Detaljplaner upprättas i samråd med kulturmiljöantikvarien när områden innefattas av, eller är i närheten av, objekt som finns med i kulturmiljöprogrammet eller inventeringar.

När bygglov berör objekt som finns med i Kulturmiljöprogrammet eller inventeringar går bygglovet på remiss till kulturmiljöantikvarien.

En tjänstemannagrupp på tre personer inom kultur- och fritidskontoret sammanställer förvaltningens svar på remisser på översikts- och detaljplaner, med mera.

Kulturmiljöantikvariens arbetsplats finns på museet. På museet finns ett arkiv med material från bland annat byggnadsnämndens gamla arkiv och ett stort bebyggelseinventeringsmaterial som till största delen härrör från 1970-talet.

Efter Örnsköldsviks museums

tillkomst 1979 har bebyggelseinventeringar och framtagande av kulturmiljöprogrammet skett i dess regi. Museet har även genomfört projekt tillsammans med föreningar och andra aktörer för att utveckla kulturbesöksmål. Dessa är:

Brynge Kulturområde som är ett riksintresse, kommunen är ägare av de kulturhistoriska byggnaderna. Modomuseum i Moliden och Fiskevisteturströmmingsmuseet i Skeppsmalen.

I kulturmiljöantikvariens tjänst ingår att arbeta med kulturturism, vilket innebär samverkan och utveckling, dels av ovanstående områden men även andra kulturbesöksmål som Ulvöhamn med fler.

Gene fornby har genom avtal knutits närmare Örnsköldsviks museum och konsthall.

Kulturmiljöantikvarien arbetar även med fornlämningsregistret (tips och frågor från allmänheten), skyltning, byggnadsvårdsrådgivning och i vissa fall antikvariska kontroller.

Kunskaps- och programunderlag.

Det ursprungliga kulturmiljöprogrammet antogs av kommunfullmäktige 1986. Den smärre revidering som gjordes 2003 har antagits av Kultur och fritidsnämnden.

Man upptäckte att det fanns behov av ett helt nytt strategiskt program för bättre samverkan inom kommunens förvaltningar och med fastighetsägare och allmänhet – för att åstadkomma en verksamhet som är mer proaktiv än reaktiv.

Programmet har som syfte att redovisa kulturvärdena områdesvis i Örnköldsviks centrum, från kulturmiljö-perspektiv istället för enskilda

byggnader-perspektivet. Utgångspunkten har varit bebyggelseinventeringarna och staden Örnköldsviks historia.

Bebyggelseinventering i Örnköldsviks centrum gjord 1995. Ett urval av cirka 300 byggnader, byggda före 1960, i Örnköldsviks stads centrum. Inventeringen, som är mycket grundligt utförd av Adam Katzeff, är ett viktig material i kulturmiljöarbetet.

Bebyggelseinventering i Örnköldsviks små tätorter gjordes 1989 av Kulturbiten, Umeå. Den omfattar ett urval av byggnader från tätorter i Örnköldsviks kommun, bland annat från Köpmanholmen, Husum med flera.

Bilaga 2.
Resultatmål
för länsstyrelsen
och läns museet.

För att bättre kunna följa upp arbetet med åtgärdsområden har länsstyrelsen och länsmuseet satt upp ett antal mätbara mål som man ska försöka nå under programperioden fram till år 2010. Det bör påpekas att dessa endast är en liten del av det kulturarvsarbete som kommer att bedrivas under perioden.

Mångfald.

- Öka antalet tillgängliggjorda kulturmiljöer med lagskydd avseende fysisk tillgänglighet till exempel kulturresevat, byggnadsminnen, kyrkor.
- Inventera och genomföra analysprojekt för offentlig kulturarvsverksamhet kopplat till etnicitet och kön.
- Samarbeta med och uppmärksamma etniska minoritetsgrupper.

Livsmiljö.

- Minska antalet skador på fornlämningar i skog.
- Öka antalet brukare med miljöstöd som avser kulturmiljöinsatser i odlingslandskapet.

- Öka antalet fiskelägen med områdesbestämmelser eller annat skydd.
- Öka antalet kommunala kulturmiljöprogram.

Entreprenörskap, innovation och turism.

- Initiera ett kunskapsprojekt kring kulturarv och tillväxt /regional utveckling.
- Initiera minst ett större samordnings- och utvecklingsprojekt (typ ISKA) inom något av de prioriterade områdena.
- Öka antalet kulturarvsprojekt med stöd ur EU:s strukturfonder.
- Ökade turistekonomiska effekter vid kulturarvsbaserade besöksmål.
- Ökade turistekonomiska effekter vid kulturarvsinstitutioner.

Livslångt lärande.

- Öka antalet SAMDOK projekt kring länets materiella och immateriella kulturarv.
- Initiera insatser för att öka kunskapen om hotbilden mot kyrkliga inventarier.

- Initiera fler aktiviteter för allmänheten som ger möjlighet att aktivt delta i kurser inom arkeologi, byggnadsvård, kulturmiljövård med mera med professionella handledare inom varje disciplin.
- Med digital teknik tillgängliggöra fler kulturmiljöer, arkiv och samlingar som speglar länets historia.

Internationell samverkan.

- Öka antalet internationella kulturarvsprojekt med EU-stöd.
- Ökad representation i seminarier, konferenser etcetera med syfte att aktivt sprida kunskap om länets kulturarvsfrågor internationellt.
- Publicera flerspråkiga trycksaker och presentationer om länets kulturarv som kan användas vid internationella kontakter.

Bilderna.

FOTO *Björn Grankvist, Länsmuseet Västernorrland*, där inget annat anges.

- 1 *Omslag fram* Renoveringsarbete, Multrä kyrka, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 2 Friluftsmuseet, Länsmuseet Västernorrland.
- 3 Hotell Knaust, SUNDSVALLS KOMMUN.
- 5 Konserveringsarbete, kyrkoskulptur, Häggdångers kyrka, Länsmuseet Västernorrland.
- 6 »Spelet om Styresholm«, KRAMFORS KOMMUN.
- 9 Katarina Breiditis hantverk med inspiration från Brita-Kajsa Karlsdotter, Länsmuseet Västernorrland, FOTO *Bengt Arne Ignell*.
- 10 Renoveringsarbete utfört av konservatorer från Länsmuseet Västernorrland, Multrä kyrka SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 11 Renoveringsarbete, Multrä kyrka, SOLLEFTEÅ KOMMUN. Botniabanan norr om Ångermanälven, KRAMFORS KOMMUN.
- 12 Gågatan, centrum, ÖRNSKÖLDSVIKS KOMMUN.
- 14 Lanthandel, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 16 Lampa, Faxen biograf, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 18 Ålhuset, ÅNGE KOMMUN.
- 20 Aldern, Ljungan, ÅNGE KOMMUN.
- 21 Ultrå kvarn, HÄRNÖSANDS KOMMUN.
- 22 Fiskevistet, Surströmmingsmuseet, Skagsudde, ÖRNSKÖLDSVIKS KOMMUN.
- 24 Kulturfabriken Mjällom, ISKA, FOTO *Anna Gullmark*.
- 26 Fiskevistet, Surströmmingsmuseet, Skagsudde, ÖRNSKÖLDSVIKS KOMMUN.
- 26 Fiskodling, Mjällom, KRAMFORS KOMMUN.
- 27 Fiske, Ångermanälven, HÄRNÖSANDS KOMMUN.
- 27 Kapellet, Skagsudde, ÖRNSKÖLDSVIKS KOMMUN.
- 28 Ådalen III, Ångermanälven, KRAMFORS KOMMUN.
- 32 Gammal entrébiljett, Kusten biograf, SUNDSVALL KOMMUN, FOTO *Anna Gullmark*.
- 33 Faxen biograf, Ramsele, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 34 *Vänster spalt, uppifrån och ner:* SVAR, SOLLEFTEÅ KOMMUN. Östrand, TIMRÅ KOMMUN. Sagostund, ÅNGE KOMMUNBIBLIOTEK. Östrand, TIMRÅ KOMMUN.
- 34 *Höger spalt:* Gudmundstjärn, SUNDSVALLS KOMMUN.

- 35 *Vänster spalt, uppifrån och ner:*
Fiskeläge Juniskär,
SUNDSVALLS KOMMUN.
Smedstorpet, Friluftsmuseet,
Länsmuseet Västernorrland.
- 35 Bonad, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Släktforskning Ådalen, ISKA,
FOTO *Ann-Sofi Molin*.
- 35 *Höger spalt, uppifrån och ned:*
Detalj från Stenstan,
SUNDSVALLS KOMMUN.
Jordbruksmark vid Loböle, Stödesjön,
SUNDSVALLS KOMMUN.
Länsmuseet Västernorrland.
Lidens kyrkogård,
SUNDSVALLS KOMMUN.
- 36 Hamre, Stigsjö,
HÄRNÖSANDS KOMMUN.
- 39 Hällristningar vid Nämforsen,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 40 Gudmundstjärn,
SUNDSVALLS KOMMUN.
- 41 Gudmundstjärn,
SUNDSVALLS KOMMUN.
- 42 Docksta skofabrik,
KRAMFORS KOMMUN.
- 43 Docksta skofabrik,
KRAMFORS KOMMUN.
- 44 »En vacker dag«, ISKA,
KRAMFORS KOMMUN,
FOTO *Ulf B Johnson*.
- 45 Thalia, Nyland, Trägård, ISKA,
KRAMFORS KOMMUN,
FOTO *Åsa Bergdahl*.
- 45 Graffiti festival, Box Kraftverk, ISKA,
KRAMFORS KOMMUN, FOTO Jan Sahlén.
- 46 Arkeologiska utgrävningar, Råsjö,
ÅNGE KOMMUN.
- 47 Arkeologiska utgrävningar, Råsjö,
ÅNGE KOMMUN.
- 53 Lögdö bruk, TIMRÅ KOMMUN.
- 54 Vid Ånger manälven.
- 57 Mannaminne, Nordingrå,
KRAMFORS KOMMUN.
- 59 Gravhög i Kvissle, Nolby,
SUNDSVALLS KOMMUN.
- 59 Friluftsmuseet, Länsmuseet
Västernorrland.
- 60 Wendelas födelsedagskalas,
Länsmuseet Västernorrland.
- 60 Gammelbodarna, ÅNGE KOMMUN.
- 61 Vid Gammelbodarna,
ÅNGE KOMMUN.
- 61 Graninge bruk, ISKA,
SOLLEFTEÅ KOMMUN
FOTO *Jan Sahlén*.
- 62 Ramsele gamla kyrka,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 63 Ramsele gamla kyrka
SOLLEFTEÅ KOMMUN,
- 66 *Övre raden:* Tåg på väg genom
kulturlandskapet längs Ljungan,
ÅNGE KOMMUN.
Lampa, Faxen biograf,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.

- »Den senaste måltiden«, Trägård, ISKA,
KRAMFORS KOMMUN,
FOTO *Åsa Bergdahl*.
- 66 *Övre mellersta raden:*
S:t Petri-logen,
HÄRNÖSANDS KOMMUN.
Mjölkbord i Ångermanland.
- 66 *Nedre mellersta raden:*
Styresholms sommarkurser i arkeologi,
KRAMFORS KOMMUN.
Samling av burkar,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 66 *Nedersta raden:*
Östanbäcken, HÄRNÖSANDS KOMMUN.
Box Kraftverk, KRAMFORS KOMMUN.
Graninge kyrka,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 67 *Övre raden:*
Stuga vid Överlännäs
f d ångbåtsbrygga,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Punkthus, SOLLEFTEÅ KOMMUN,
FOTO *Ilona Linder*.
- 67 *Övre mellersta raden:*
Ramsele, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Örnsköldsviks museum,
ÖRNSKÖLDSDVIKS KOMMUN.
Teleskylt, ÅNGE KOMMUN.
- 67 *Nedre mellersta raden:*
Parksoffa, Ramsele,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Ådalen III, Ångermanälven,
KRAMFORS KOMMUN.
- 67 *Nedersta raden:*
Friluftsmuseet, Länsmuseum
Västernorrland.
Nacksta kyrka, SUNDSVALLS KOMMUN.
Hällristningar, Nämforsen,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 72 *Översta raden:*
Mås i Medelpad.
Trädgårdsfest, Friluftsmuseet,
Länsmuseet Västernorrland.
Barsta kapell, KRAMFORS KOMMUN.
- 72 *Övre mellersta raden:*
Kyrkstallarna, Nordingrå,
KRAMFORS KOMMUN.
Granlo, SUNDSVALLS KOMMUN.
- 72 *Nedre mellersta raden:*
Friluftsmuseet Länsmuseum
Västernorrland.
På väg mot Råsjö, ÅNGE KOMMUN.
Friluftsmuseet, Länsmuseum
Västernorrland.
- 72 *Nedersta raden:*
Sandslån, KRAMFORS KOMMUN.
Fiskodling, Mjällom,
KRAMFORS KOMMUN.
E-on arena, TIMRÅ KOMMUN.
- 73 *Översta raden:*
Stadsvandring på taken i stenstan,
ISKA, SUNDSVALLS KOMMUN,
FOTO *Ingrid Fränlund*
Tunadal, SUNDSVALLS KOMMUN.
Friluftsmuseet, Länsmuseum
Västernorrland.

- 73 *Övre mellersta raden:*
Omnesjön och Omneberget,
KRAMFORS KOMMUN.
- 73 Pappersbruket, Svartvik, ISKA,
SUNDSVALLS KOMMUN,
FOTO *Jan Sablén.*
- 73 *Nedre mellersta raden:*
Vid f d ångbåtsbryggan, Överlännes,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Sambiblioteket,
HÄRNÖSANDS KOMMUN.
- 73 *Nedersta raden:*
Shanes på turné, FOTO *George Hedberg.*
Friluftsmuseet, Länsmuseum
Västernorrland.
Holms kyrka, SUNDSVALLS KOMMUN.
- 78 *Översta raden:*
Arkeologiska utgrävningar, Ulvvik,
HÄRNÖSANDS KOMMUN,
FOTO *Ola George.*
Murbergstapeten,
Länsmuseum Västernorrland.
Lysande industrier, Kubal, ISKA,
SUNDSVALLS KOMMUN,
FOTO *Staffan Westerlund*
- 78 *Övre mellersta raden:*
Disponenten och arbetaren,
FOTO *Viktor Lundgren,*
Länsmuseets arkiv.
Kyrkstillarna, Viksjö kyrka,
HÄRNÖSANDS KOMMUN.
- 78 *Nedre mellersta raden:*
Ljungandalgången, ÅNGE KOMMUN.
Aktivitet, Länsmuseum Västernorrland.
Nordingrå, KRAMFORS KOMMUN.
- 78 *Nedersta raden:*
Strömning, ÖRNSKÖLDSVIKS KOMMUN.
E-on arena, TIMRÅ KOMMUN.
Hörsalen, SVAR, SOLLEFTEÅ KOMMUN.
- 79 *Översta raden:*
Renoveringsarbete, Multrä kyrka,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Lidens gamla kyrka,
SUNDSVALLS KOMMUN.
Friluftsmuseet, Länsmuseum
Västernorrland.
- 79 *Övre mellersta raden:*
Gudmundstjärn,
SUNDSVALLS KOMMUN.
Höga Kustenbron,
KRAMFORS KOMMUN.
- 79 *Nedre mellersta raden:*
Köja såg, Trägård, ISKA,
FOTO *Åsa Bergdahl.*
Nacksta, SUNDSVALLS KOMMUN.
- 79 *Nedersta raden:*
Graninge kyrka,
SOLLEFTEÅ KOMMUN.
Internationella festen,
Länsmuseum Västernorrland.
- 80 Botniabanan, norr om
Ångermanälven,
KRAMFORS KOMMUN.

- 82 Fjäril från Multrä.
84 Friluftsmuseet,
Länsmuseet Västernorrland.
85 Stenstan, SUNDSVALLS KOMMUN.
88 *Omslag, bak* Häggvik, Nordingrå,
KRAMFORS KOMMUN.

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTERNORRLAND

Länsmuseet Västernorrland. Murberget, box 34, 871 21 Härnösand. Tel 0611-886 00. www.ylm.se

Länsstyrelsen Västernorrland. 871 86 Härnösand. Tel 0611-34 90 00. www.ylst.se